

Jan Perdenia

HETMAN PIOTR DOROSZENKO A POLSKA.

Kraków, 2000. — 501 s.

Ян Перденя

ГЕТЬМАН ПЕТРО ДОРОШЕНКО І ПОЛЬЩА

Краків, 2000. — 501 с.

З'ясування місця й ролі талановитого державного діяча України другої половини XVII ст. в історіографії має кілька прикметних ознак. По-перше, фундаментальні праці, присвячені зображенню політичного портрета гетьмана, з'явилися за межами України: монографія видатного історика Д. Дорошенка "Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності" — у Нью-Йорку (1985), а робота талановитого польського вченого Яна Пердені "Гетьман Петро Дорошенко і Польща" — у Кракові (2000). По-друге, їхнім авторам не судилося побачити їх опублікованими. Адже Д. Дорошенко помер у 1951 р., а Я. Перденя — у 1973 р. І незважаючи на те, що обидві книги стали доступними читачеві лише через тривалий час після написання, їхня наукова актуальність не втратила своєї гостроти, а творчий доробок — визначного історіографічного значення. Вони і нині можуть слугувати взірцем у створенні високопрофесійних історичних досліджень.

Кілька слів про автора монографічного дослідження "Гетьман Петро Дорошенко і Польща". Ян Перденя народився 3 січня 1899 р. у с. Пелішах Берестейського повіту. 1915 р. закінчив вищу школу початкову в Кобрині, а згодом учительські курси. З 1916 р. працював сільським вчителем. Склавши іспити за гімназію, у 1930—1934 рр. вивчав історію у стінах Ягеллонського університету. Після його закінчення викладав історію у школах Кам'янця-Литовського й Береста. Водночас займався дослідженням історії Підляшшя. У 1945 р. у Ягеллонському університеті здобув науковий ступінь доктора історії. Впродовж 1946—1948 рр. обіймав посаду старшого асистента цього ж університету. З 1951 р. почав працювати у Краківській школі педагогічній. 1963 р. у Ягеллонському університеті одержав найвищий науковий ступінь (доктора габілітованого) й вчене звання доцента новітньої історії Східної Європи.

Як особистість, за визнанням його колег, відзначався винятковою скромністю, фундаментальністю фахових знань, оригінальністю мислення, принциповістю у відстоюванні своїх поглядів, щирістю *.

Вочевидь із середини 50-х рр. провідною тематикою творчості Я. Пердені стало вивчення історії козацтва Правобережної України 1685—1714 рр. у взаємовідносинах з урядом Польщі. Його результати дістали відображення в опублікованій у 1963 р. монографії "Позиція шляхетської Речі Посполитої в українському питанні на переломі XVII—XVIII ст." Вона й нині продовжує залишатися найглибшим дослідженням процесу відродження козацького стану у Правобережжі, його боротьби за відновлення українських державних інституцій та загибелі.

Можна припустити, що в процесі розробки даної проблеми автор вперше наштотхнувся на свідчення джерел про діяльність гетьмана Петра Дорошенка. Вона зацікавила вченого, котрий після 1963 р. з головою по-

* Біографічні дані Я. Пердені написані на основі люб'язно наданих матеріалів, зібраних професором, доктором габілітованим Краківської педагогічної академії п. Феліксом Кіриком, за що автор висловлює йому щире подяку.

ринув у подвижницьку працю по дослідженню нової теми. В центрі наукового пошуку опинився комплекс питань, що торкався зовнішньополітичної діяльності П. Дорошенка й передусім відносин гетьмана з Річчю Посполитою. На початку 70-х рр. було завершено написання фундаментальної монографії (у машинописному варіанті). Однак смерть автора перешкодила вчасній публікації його найвизначнішого наукового доробку. Лише внаслідок наполегливих зусиль родини покійного, насамперед його сина Яна, та їх підтримки з боку істориків, котрі усвідомлювали цінність рукопису, багатостраждальна праця Я. Пердені побачила світ у 2000 р. у видавництві “Універсітас” (Краків). Її наукова громадськість України, Польщі й Росії, як на моє переконання, має бути глибоко вдячною їм за цей великодушний вчинок, котрий істотно збагатив історіографію міжнародних відносин у Центрально-Східній і Південно-Східній Європі 60—70-х рр. XVII ст.

Наукова актуальність порушеної вченим проблеми полягала в тому, що у 50—70-х рр. XX ст. у польській і радянській історіографіях, по-перше, вона залишалася поза увагою істориків, а, по-друге, у них панували різко негативні оцінки як власне постаті гетьмана, так і його зовнішньої політики (авантюрист, інтриган, злочинець, зрадник, головний винуватець польсько-турецької війни та ін.). За таких обставин взятися за розробку, по суті, затабуваної тематики й при цьому не лише не потрапити у полон до притаманних тогочасній польській історіографії поглядів на сутність внутрішньополітичних процесів, які переживала Українська держава у 60—70-х рр. XVII ст., мету політики П. Дорошенка й засоби її досягнення на міжнародній арені, а, навпаки, на основі аналізу джерел розробити принципово нову концепцію міг тільки вчений, обдарований самобутнім, сильним і гнучким розумом, високорозвинутими почуттями професійної честі, власної гідності й принциповості.

Звертає на себе увагу ґрунтовність використаної джерельної бази дослідження. Її основу склали неопубліковані матеріали 10 архівів й рукописних відділів наукових бібліотек Польщі й Росії (10 фондів і 69 рукописних збірок). Автор опрацював також всі існуючі на той час найголовніші публікації документальних, наративних й епістолярних джерел (42 видання) та наукові роботи польських, російських, українських і німецьких істориків (67 монографій і статей). Все це дозволило Я. Пердені, по-перше, відтворити цілісну панораму відносин Правобережного гетьманату з Польщею у 1665—1676 рр. у всій їх складності на тлі постійних змін геополітичної ситуації у Центрально-Східній і Південно-Східній Європі. По-друге, ввівши до наукового обігу чимало раніше незнаного архівного матеріалу, розробити власну концепцію українсько-польських відносин й належним чином обґрунтувати її провідні ідеї.

Відзначу вдало розроблену структуру монографії (складається зі вступу і 8 розділів), що охопила увесь комплекс питань проблеми. Її позитивною стороною є спрямованість на висвітлення багатьох дотичних сюжетних ліній, що дозволило з'ясувати відносини уряду П. Дорошенка з Польщею як невід'ємну складову дипломатичної боротьби України за незалежність, яка розпочалася у 1648 р. й продовжувалася до падіння Правобережного гетьманату у 1676 р.

Показово: вже перше речення “Вступу” засвідчило відмінність погляду Я. Пердені на мету діяльності Б. Хмельницького від усталених її оцінок у тогочасній радянській і польській історіографіях. Воно звучало так: “Богдан Хмельницький не спромігся зреалізувати своїх намірів — виборо-

ти повну незалежність України” (с. 9). Отже, йшлося не про “возз’єднання України з Росією”, не про досягнення козацьких вольностей, а про принципово інше — незалежність України! У “Вступі” ж автор пунктирно окреслив концепцію власного бачення вузлових подій політичного життя козацької України та її зовнішньої політики, яку розвинув у наступних розділах монографії.

У першому з них “Україна після смерті Богдана Хмельницького” вчений проаналізував причини гострої соціально-політичної боротьби в Українській державі в кінці 50-х — першій половині 60-х рр. XVII ст. Цілком слушними є його міркування про існування кількох угруповань серед старшини, відмінності їхніх зовнішньополітичних орієнтацій, наростання соціальних конфліктів. Правда, у визначенні причин повстання проти політики гетьмана І. Виговського помітна схематичність (у світлі тогочасної марксистської теорії класової боротьби). Тому зроблений висновок, що в “Україні виразно виступали два ворожі один одному табори: старшини пропольської (і промосковської) та бідноти” (с. 21), як засвідчують праці В. Горобця, Т. Яковлевої й інших сучасних дослідників, є спрощеною характеристикою складного вузла різноманітних суперечностей в українському суспільстві.

Цінним творчим доробком Я. Пердені стало об’єктивне з’ясування сутності української політики російського і польського урядів. Так, він констатував, що “Росія як і Польща боролися проти незалежницьких поривів Богдана Хмельницького” й в “Андрусові під час польсько-російських розмов в цілому не запитувало про думку представників України в справі приналежності їхнього краю” (с. 16—18). Автор показав важливу роль татар в обранні 28 серпня 1665 р. П. Дорошенка гетьманом, але при цьому недооцінив правомочності самого обряду виборів (с. 77—79). Віднайдений українським істориком М. Крикуном акт присяги Війська Запорозького П. Дорошенку засвідчує, що її принесли як все Військо Запорозьке в цілому, так і зокрема кожен із генеральних суддів, 9 городових правобережних полковників, 3 середняцьких полковники, 3 запорозьких піхотних полковники й 1 піхотний полковник (Крикун М. Інструкція посла Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї // Україна модерна. — Львів, 1999. — Ч. 2—3. — С. 337—338).

Другий розділ присвячено аналізу діяльності П. Дорошенка у 1665—1667 рр. Одним з перших Я. Перденя звернув увагу на його кількразове обрання гетьманом (у жовтні 1665 і січні 1666 рр.) та існування в нього вже на початку 1666 р. намірів домагатися виборення Україною незалежності, орієнтуючись на Туреччину (с. 80, 84—85). Висловив думку, що Лісянська генеральна рада (початок березня 1666 р.), відправивши посольство до Варшави, ухвалила “ввійти у союз з Кримом і піддатися під опіку Туреччини” (с. 87—93). Дізнавшись про пожвавлення переговорів в Андрусові, гетьман вирішив не допустити захоплення Правобережжя польським військом і разом з татарами розгромив його під Браїловим (с. 105). Вчений чесно визнав той факт, що Андрусівський договір 1667 р. означав “розподіл України між Польщею й Росією”. Поділяю висловлене ним міркування, що власне цей аспект договору привів до зростання чисельності “прихильників протитурецької орієнтації, бо вважали (українці. — В.С.), що ані Туреччина, ані Крим не прагнутимуть до поділу країни” (с. 111—112). Відзначається новизною твердження, що “після поразки під Підгайцями Дорошенко вже не міг опертися ні на Польщу, ні на Росію. Ті, котрі ще дотримувалися ідеї незалежності, мусили шукати іншого

виходу. Тією державою, яка не прагнула до поглинення України, була Туреччина, що, як думалося, задовольниться васальною залежністю на зразок Молдавії і Волощини. Ця концепція після Підгайців знайшла ще більше прихильників у козацькому середовищі” (с. 129).

Вперше в історіографії Я. Перденя надзвичайно точно охарактеризував сутність політики П. Дорошенка у 1668 — на початку 1669 рр., назвавши її боротьбою “за єдність і незалежність України”. Присвятивши їй висвітленню окремий розділ, розкрив зміцнення авторитету правобережного гетьмана серед населення Лівобережжя, причини невдоволення останнього політикою Росії й гетьмана І. Брюховецького; показав перебіг антиросійського повстання у лютому—березні 1668 р. У роботі проаналізовано складові успішного походу П. Дорошенка у Лівобережжя й проголошення його гетьманом возз’єднаної козацької України.

На сторінках монографії відтворено сповнену драматизму й трагізму боротьбу П. Дорошенка за збереження цілісності держави, з’ясовано зміст українсько-російських і українсько-польських відносин, позицію Криму й Порту щодо України. Історик доречно охарактеризував міжусобну боротьбу в Україні як “братовбивчу” й показав її руйнівні наслідки для держави. Глибокий аналіз змісту переговорів гетьмана з Польщею восени 1669 р. дозволив висловити міркування, що, зазнаючи невдач у намірах розбудувати возз’єднану й незалежну Україну, гетьман повернувся до ідеї встановлення формальної залежності від Речі Посполитої, виношуючи план розбудови Руського князівства (с. 196). Під цим кутом зору детально проаналізував українсько-польські переговори в Острозі. Позитивною стороною розгляду цієї проблеми став показ внутрішньополітичної ситуації у Польщі, що впливала на їхній перебіг.

Грунтовно розглянуто зміст інструкції від 30 березня 1670 р. польській комісії на переговори з українським посольством, вістря якої спрямовувалося проти відновлення чинності умов Гадяцького договору 1658 р., перетворення козацької України в окремішне державне утворення в складі Речі Посполитої; на скорочення козацького реєстру, послаблення прерогатив гетьманської влади, збереження унії та ін. Водночас інструкція від 10 травня українським послам на переговори з польськими, як наголошує Я. Перденя, передбачала добиватися відновлення статей Гадяцького договору, ліквідації унії, заборони шляхті повертатися на терени Української держави та ін. (с. 217—225). На його переконання, саме ці принципові розходження у позиціях обох сторін, а також непоступливість українського гетьмана у висунутих до Польщі попередніх вимогах (надіслати заложників й вести переговори листуванням) та його тактика затягування переговорів й привели до їх зриву.

Чимало нового вніс автор у висвітлення українсько-польських відносин впродовж 1671 р. Так, з’ясовано ухвали щодо Польщі березневої козацької ради, найголовніші розбіжності серед польської політичної еліти у розв’язанні українського питання, зусилля П. Дорошенка по залученню до війни з Польщею Бранденбургу й сутність його маневрування у відносинах з Кримом і Портою. Підкреслюючи макіавеллізм зовнішньої політики гетьмана, дослідник, як на мій погляд, перебільшував військово-політичну слабкість Польщі, ідеалізував позицію короля щодо Української держави. Зображаючи її виключно щирою й миротворчою, а дії П. Дорошенка — підступними, історик навіює (швидше всього мимоволі, неупереджено) читачеві думку про односторонню відповідальність останнього за зрив переговорів й відновлення воєнних операцій (с. 264—290). Аналіз джерел дає підстави висловити міркування, що обидві сторони

(а не тільки українська) причетні до відновлення воєнних дій. На сторінках книги описано процес опанування польськими підрозділами Брацлавщини восени 1671 р., ставлення до них українського населення, дипломатичні акції П. Дорошенка, взаємини коронного гетьмана з М. Ханенком. До честі її автора, він не приховав того факту, що захоплення Брацлавщини означало виклик Порті, під протекцією якої знаходилася Україна, й перспективу війни з нею.

У розділі “Ганебний 1672 рік і його наслідки” розглянуто зусилля Польщі взимку й весною 1672 р. утримати за собою Брацлавщину, а також заходи П. Дорошенка по відновленню у ній функціонування українських органів влади. На погляд автора, гетьман “досконало орієнтувався в ситуації, що панувала у польському війську” (с. 310) й вперто “добивався самостійності” (с. 311). Оцінюючи перспективи вирішення української справи, висловив доречне міркування, що “цей край можна було заспокоїти не шляхом терору чи збройної боротьби, на який Польщі не слід було ставати, а тільки шляхом поступок більших від наданих в Острозі, і що найважливіше — їх реалізації” (с. 311).

У монографії висвітлено різні варіанти розв’язку української проблеми, що висувалися окремими представниками польської еліти, характер стосунків Польщі з П. Дорошенком, хід її переговорів з урядами Туреччини й Росії. Не обійдені увагою таємні зв’язки П. Дорошенка з лівобережним гетьманом Д. Многогрішним та їхні задуми домогтися возз’єднання козацької України під турецькою протекцією (с. 317—330). На основі багатої джерельної бази Я. Перденя довів неспроможність польської еліти ні досягти порозуміння з козацькою Україною, ні запобігти війні з Портою, ні організувати належного спротиву турецько-татарсько-українським військам, що в кінцевому рахунку привело до укладення 18 жовтня “ганебного” Бучацького договору (с. 332—346).

В умовах наростання загрози з боку Росії (вона, як встановив дослідник, враховуючи послаблення Польщі, почала готуватися до анексії Правобережжя) й неприхильної позиції Січі П. Дорошенко у першій половині 1673 р. маневрував, намагався отримати воєнну допомогу з боку Криму, вів переговори з царем і, щоб виграти час, натякав Польщі на можливість повернення під владу короля на умовах Гадяцького договору (с. 352—360).

Два останніх розділи присвячені висвітленню збройної боротьби Польщі, Росії й Османської імперії за Правобережжя й ліквідації органів влади П. Дорошенка у 1674—1676 рр. З’ясовано процес оволодіння російськими й лівобережними полками Правобережжям та його возз’єднання з Лівобережжям під протекцією царя шляхом проголошення на березневій раді (1674) І. Самойловича гетьманом об’єднаної козацької України. П. Дорошенко, як доречно наголошується в монографії, не змірився з таким розвитком подій й активно домагався допомоги у хана й султана (с. 384—395). Підкреслюючи трагічні наслідки для Правобережного гетьманату літньої кампанії турецько-татарських військ, що з’явилися на допомогу у боротьбі з росіянами, Я. Перденя з’ясував, що вона не виправдала сподівань гетьмана. Адже він “думав, що турецька допомога дозволить йому здобути незалежність для возз’єднаної України, якою б самовладно володів, перебуваючи у номінальній залежності від султана. Однак виявилося, що, залишаючи пашів, султан прагнув до утворення з України ще одного пашалика, залишаючи Дорошенку титул паші, можливо, навіть не всієї України” (с. 398—399).

Належну увагу приділено дослідженню переговорів П. Дорошенка з королем Я. Собеським, які розпочалися в кінці 1674 р. Констатуючи традиційну неширість позиції гетьмана, його намагання зтягнути їх з метою одержання допомоги від Криму, Я. Перденя зробив успішну спробу виявити причини таких дій володаря булави. У переписці з королем гетьман домагався ліквідації унії, повернення відібраних у православної Церкви храмів і шпиталів, урівняння православного духовенства з католицьким, відмежування козацької України (включаючи Могилів-Подільський полк), ведення листування лише українською мовою, підпорядкування його владі Запоріжжя й ін.

Українсько-польські переговори зірвалися, й знову винуватцем такого їх фіналу зображено П. Дорошенка, котрий, мовляв, майстерно скористався легковірністю Я. Собеського, переслідуючи свої цілі (с. 412—419). Аналіз джерел промовляє, що найголовнішою причиною їх невдачі (як і попередніх переговорів) виступала не підступність українського гетьмана, а фанатична затятість польської еліти у несприйнятті факту існування Української держави, її неспроможність піти на поступки, визнавши за Україною (в складі усіх етноукраїнських земель) статус рівноправного політичного суб'єкта (поряд з Польщею і Литвою) федеративної Речі Посполитої.

У монографії належним чином висвітлено дипломатичні кроки П. Дорошенка по врятуванню від загибелі гетьманату. Але, потрапивши в епіцентр зіткнення геополітичних інтересів Росії, Речі Посполитої, Порту й Криму, він, не маючи військових сил, економічної потуги (Правобережжя було вщент зруйноване й майже повністю обезлюднене), врешті-решт змушений був змиритися з поразкою й капітулювати перед Росією (с. 424—461).

Важливе наукове значення мають роздуми Я. Пердені, що носять узагальнюючий характер, про оцінку діяльності П. Дорошенка. В нього не викликає сумніву той факт, що П. Дорошенко виступав “патріотом козацької України. Від того часу, коли був обраний гетьманом, йдучи слідами Богдана Хмельницького, прагнув до відшукування незалежності й об'єднання України із західними руськими землями включно. Ці далекосяжні плани реалізовував, хоч і без успіху, впродовж десяти років свого гетьманства шляхом наполегливої дипломатичної діяльності і збройної боротьби”. На думку вченого, гетьман йшов до мети поетапно, намагаючись насамперед досягти щонайбільших свобод для козацтва. Характеризуючи особисті якості П. Дорошенка, зауважував: “Великих військових здібностей не мав, а коли перемагав, то дякуючи переважаючим силам. Був зате політиком безсумнівно вмілим, спритним, наполегливим і послідовним. Мав багато задумів, проявляв велику гнучкість у діяльності. Стратегію і тактику власної політики змінював багаторазово, пристосовуючи її відповідно до обставин. Не впадав у відчай від невдач. Вміло використовував слабкість Р/ечі/ П/осполи/тої й чергові зміни співвідношення сил на міжнародній політичній і військовій арені” (с. 466).

З іншого боку, історик дорікав йому за аморальність політики, яку проводив: “До здобуття незалежності новопосталій державі використовував всі доступні йому засоби. Засади етики у цих прагненнях були для нього чужими. За визначену для себе мету боровся до кінця, незважаючи на втрати, які ніс при цьому народ. Всі нещастя люду, які мали бути жертвою на олтарі незалежності України, слугували також заспокоєнню його амбіцій” (с. 466). Цей гіркий докір не в усіх аспектах виглядає доречним. Адже політика володарів і еліт усіх європейських і неєвропейських держав

XVII ст., включаючи й Річ Посполиту, не визначалася етичними нормами, то чому ж обвинувачується у їх порушенні тільки П. Дорошенко?

Я. Перденя доречно виділив ряд несприятливих для реалізації задумів гетьмана внутрішніх чинників: намагання іноземних держав зміцнити свої впливи в козацькій Україні за допомогою прихильників; опозиційні виступи частини козаків і старшин, а також Січі; занепад господарського життя краю; суспільний неспокій тощо. Разом з тим джерела не підтверджують висловлених ним міркувань про роздачу гетьманом старшинам маєтків, утиск поспільства і міщан, захист ним інтересів виключно козацтва й байдужість до становища поспільства (с. 471).

Вагомим науковим здобутком вченого є змістовний аналіз концепцій можливого втілення у життя планів П. Дорошенка в орієнтаціях на Річ Посполиту, Росію й Порту. Зокрема, вперше в історіографії з'ясував причини, що стали на заваді порозумінню з Річчю Посполитою. Повністю поділяю його думку, що найважливішим з-поміж них було прагнення гетьмана “до незалежності у межах лише формального зв'язку з Польщею і то в кордонах, “доки сягає мова руська”, а також обмеження впливів Р/ечі/П/осполи/тої у кожному випадку”. Серед інших слушно названо конфлікти між шляхтою й старшиною та шляхтою й селянами; проблеми ліквідації унії й статусу православної Церкви; “польсько-козацька” неприязнь, “станове ставлення шляхти до козаків” тощо. Точним є спостереження автора, що вимоги П. Дорошенка до Речі Посполитої “були на зразок до умов Гадяцького договору з додатковими жаданнями усунення шляхти, знесення унії й відмежування України у широко закраних кордонах”. Але Річ Посполита відхилила їх, не погоджуючись на федерацію (схилилася тільки до надання автономії) (с. 467—469). На переконання Я. Пердені, головна причина невдач української політики Польщі полягала в егоїзмі шляхти (с. 49). З'ясовано також фактори, які перешкодили реалізації концепції російської орієнтації й привели до утвердження турецької концепції орієнтації, яка, за іншого розкладу сил, мала б шанси на успіх і “Дорошенко спромігся б добитися більшої незалежності” (с. 470—471).

Звертає увагу на себе тонке спостереження дослідника, що сучасники недооцінили задумів П. Дорошенка. Лише з плином часу серед майбутніх поколінь пам'ять про його наполегливі прагнення до незалежності і єдності України привели до того, що в ньому нарешті побачили особу, “котра в шерензі козацьких гетьманів повинна зайняти почесне місце” (с. 472—473). І у відновленні історичної справедливості щодо з'ясування ролі П. Дорошенка в історії України й країн Центрально-Східної і Південно-Східної Європи у другій половині XVII ст. значимість монографії Я. Пердені важко переоцінити. А відтак існує доконечна потреба у перевиданні праці українською мовою, щоб вона стала доступною широкому загалу українських читачів.

В. С. СТЕПАНКОВ (Кам'янець-Подільський)